МИНОБРНАУКИ РОССИИ

ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
«БАШКИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»

УТВЕРЖДАЮ
проректор по учебно-методической работе
_______________ А.Б. Галимханов
«29» октября 2021 г.

Программа
дополнительного вступительного испытания творческой и (или) профессиональной направленности для поступающих на направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки: Родной (татарский/чувашский) язык и литература, Иностранный язык; Родной (татарский/чувашский) язык и литература, Русский язык; (Стерлитамакский филиал)

Уфа – 2021

ЭЧТӘЛЕК

Аңлатма язуы..3
Татар теленнән программа..6
Татар әдәбиятыннан программа...16
Әдәбият исемлеге 24

Аңлатма язуы

Татар теленнән һәм әдәбиятыннан имтиханга әзерләнү өчен программа гомуми белем бирүнең дәүләт стандартлары таләпләренә туры китереп төзелде. Программада татар теленең һәм әдәбиятының фундаменталь нигезен тәшкил иткән мәҗбүри белем бирү минимумы исәпкә алынды.

Укырга керүче абитуриентлар **татар теле** буенча түбәндәгеләрне **белергә** тиеш:

- татар теле фәненең теоретик нигезләрен;
- хәзерге татар әдәби теле фонетикасын;
- графикасын;
- орфографиясен;
- лексика һәм фразеологиясен;
- сүз ясалышын;
- морфологияне;
- сүзтезмә, җөмлә һәм текст синтаксисын;
- татар теленең стильләрен.

Абитуриентларга татар теленнән **таләпләр**:

- телне тулы бер система буларак күзаллый белергә;
- татар халкының этник төркемнәре һәм диалектлары, төрки телләр, татар теле, татар язуы, татар халкының рухи, әхлакый, мәдәни мирасын барлый белергә;
- татар телен иҗтимагый күренеш буларак аңлау, тел нормаларын саклап, тормышның төрле ситуацияләренә бәйле рәвештә тел чараларын дөрес кулланып, аралаша-аңлаша белергә;
- тел берәмлекләрен танып, аларны тикшерә, чагыштыра алу һәм аралашуда урынлы куллана алырга;
- татар әдәби тел нормаларын һәм стилистик мөмкинлекләрен ачык күзаллый белергә тиеш.

Татар әдәбиятыннан абитуриентларның белем дәрәҗәсенә таләпләр:

Югары уку йортларының татар теле һәм әдәбияты бүлекләренә укырга керүчеләргә тәкъдим ителгән татар әдәбияты программасы мәктәп программасын тулысынча үз эченә ала һәм гомуми белем бирү стандартларына нигезләнә. Укырга керүчеләрнең татар әдәбияты буенча сынауга әзерлегенә, белем дәрәҗәсенә таләпләр:

- татар әдәбиятындагы аерым язучылар иҗаты, әсәрләр хакында гомуми күзалларга;

- әдәби-тарихи процессның төп закончалыкларын, этапларын, чор әдәбиятына зур өлеш керткән әдипләр иҗатын белергә;

- әдәбият тарихы һәм теориясе буенча белемнәргә (тема, проблема, идея, пафос, образлар системасы, сюжет-композиция, телнең сәнгати сурәтләү чаралары, әдәби деталь) нигезләнеп, әдәби әсәрне анализларга һәм шәрехләргә;

- әсәрне чорга хас әдәби юнәлеш белән бәйлелектә тикшерергә, аңлатырга;

- классик әдипләрнең тормыш һәм иҗат юлларының төп фактларын белергә;

- әдәбият теориясенә караган иң әһәмиятле төшенчәләрне, аларның билгеләмәләрен белергә (әдәби процесс, иҗат методы, сәнгатьчә алымнар-чаралар, анализ төрләре, язучының стиле, әдәбият һәм чор, шәхес һәм җәмгыять бәйләнешләре);

- әдәби төрләр һәм жанрлар, шигырь төзелеше, тезмә һәм чәчмә сөйләм үзенчәлекләре хакында белергә;

- татар әдәбиятында традицияләр һәм яңару процессы, жанрлар үсеше турында гомуми күзаллау булырга;

- әдәби әсәрнең әһәмиятен, кыйммәтен, үзенчәлекләрен аңлый һәм дәлилле итеп аңлата, исбатлый белергә тиеш.

Татар теле һәм әдәбияты буенча сынау югары уку йорты тарафыннан мөстәкыйль әзерләнгән һәм түбәндә тәкъдим ителгән программа нигезендә төзелгән тест сорауларына җавап бирү рәвешендә уздырыла.

ТАТАР ТЕЛЕННӘН ПРОГРАММА

ТАТАР ТЕЛЕ ТУРЫНДА ГОМУМИ МӘГЪЛҮМАТ

Тел – иҗтимагый күренеш. Тел үсеше турында гомуми мәгълүмат. Татар әдәби теле нормаларының борынгыдан ук үсеп килүе. Милли татар әдәби теле формалашу этаплары. Төрки халыклар өчен гомуми булган борынгы төрки әдәби тел (V-X йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Төрки халыклар өчен гомуми булган иске төрки тел (X-XV йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Иске татар әдәби теле (XV-XIX йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Хәзерге (милли) татар әдәби теленең барлыкка килүе, аның үсешендә төп үзенчәлекләр.

Ике теллелек һәм сөйләм культурасы. Телләрнең үзара тәэсире. Төрки, фин-угор, славян телләре турында төшенчә. Бу телләрнең үзара тәэсир итешүләре тарихы. Төрки телләр арасында татар теленең урыны.

Диалект турында төшенчә. Татар теленең төп диалектлары: урта диалект, мишәр диалекты (көнбатыш диалект), себер татарлары теле (көнчыгыш диалект). Аларның төп үзенчәлекләре, тамырлары: болгар-татар, мишәр-татар, себер-татары. Башкортстанда таралган татар сөйләшләре, аларның төп үзенчәлекләре.

Хәзерге татар әдәби теленең үсеш үзенчәлекләре. Татар теле галимнәре турында кыскача белешмә.

Башкортстан татарлары турында төшенчә. Башкортстанда татар теле белеменең үсеше.

Тел гыйлеменең әһәмияте. Тел гыйлеме һәм аның тармаклары. Тел гыйлеменең башка фәннәр белән бәйләнеше.

ФОНЕТИКА

Фонетика турында төшенчә. Сөйләм органнары. Аваз һәм фонема турында төшенчә. Авазларның ясалышы. Сузык һәм тартык авазлар, алар арасында аерма.

Сузык авазлар. Аларның саны һәм составы. Алгы рәт (нечкә) һәм арткы рәт (калын) сузыклар.

Иренләшкән һәм иренләшмәгән сузыклар. Алынма сузыклар. **[о]** һәм

[о], **[е]** һәм **[е]**, **[ы]** һәм **[ы]** авазларының әйтелеше.

Сингармонизм законы, аның ике төре: рәт гармониясе һәм ирен гармониясе. Сингармонизм законы сакланмаган очраклар.

Сузыкларның кыскаруы (редукция). Өстәмә аваз кушылуы (протеза, эпентеза). Элизия күренеше.

Дифтонглар турында төшенчә. Татар телендә дифтонглар.

Тартык авазлар. Аларның саны һәм составы. Яңгырау һәм саңгырау тартыклар. Тел арты тартыклары һәм увуляр тартыклар.

Ирен-ирен һәм ирен-теш тартыклары. **[к]**, **[г]** һәм **[къ]**,**[гъ]** тартыклары. [**h**] һәм [**х**] тартыклары. [**н**] һәм [**ң**] тартыклары.

[**W**] һәм [**в**] тартыклары. ['] – һәмзә тартыгы. Сөйләмдә тартык авазларның үзгәреше: охшашлану (ассимиляция), охшашсызлану (диссимиляция), җайлашу (аккомадация). Тартык авазларның чиратлашуы.

Иҗек турында төшенчә. Татар телендә иҗек калыплары. Ачык һәм ябык иҗекләр.

Басым турында төшенчә. Басым төрләре: сүз (иҗек) басымы, логик басым, синтагма басымы. Алынма сүзләрдә басым.

Интонация турында төшенчә. Интонациянең өлешләре: фраза басымы, логик басым, тойгы басымы, сөйләм көе. Интонациянең төрләре.

Графика һәм **орфография** турында төшенчә. Аваз һәм хәреф. Авазларны язуда күрсәтү. Алфавит.

Сузык аваз хәрефләре. **О, о, ы, э, е** хәрефләренең дөрес язылышы. **Е, е, ю, я** хәрефләренең дөрес язылышы.

Тартык аваз хәрефләре. **Ч, ж, в** хәрефләренең дөрес язылышы. [**къ**] һәм [**гъ**] авазларының язуда бирелеше.

[**Җ**] һәм [**й**], [**х**] һәм [**h**], [**н**] һәм [**ң**], ['] авазларын белдерүче хәрефләрнең дөрес язылышы.

Сүзләрне юлдан юлга күчерү.

Татар орфографиясенең принциплары. Фонетик принцип. Тарихи-традицион принцип. График принцип. Дифференцацияләнгән принцип.

Татар язуның кыскача тарихы. Рун язуы (VII йөз) турында белешмә. Гарәп язуның керүе турында белешмә. Гарәп язуының татарларда кулланылуы тарихы (922- 1927 еллар).

Татар язуын латин графикасына күчерү һәм 1922-1939 елларда аны куллану. Латин графикасының татар теле өчен уңай һәм кимчелекле яклары. Бүгенге көндә җәмәгатьчелекнең бу мәсьәләгә карашы.

Кириллицага нигезләнгән рус графикасына күчү (1939 ел). Рус графикасын татар телендә куллануның уңай һәм кимчелекле яклары.

Кириллицада татар теленең үзенчәлекле авазларын бирү.

1980 елларда татар алфавитына үзгәрешләр кертү өчен омтылышлар . 1997 елда татар алфавитында хәрефләр бирелү тәртибен үзгәртү.

XX гасыр азагы – XXI гасыр башында татар язуын латин графикасына күчерү өчен галәми тырышлыкла,бу юлда сәяси каршылыклар.

Орфоэпия турында төшенчә. Татар орфоэпиясенең төп кагыйдәләре. Орфоэпик кагыйдәләр бозылуның төп сәбәпләре.

Транскрипция турында төшенчә. Сүзгә фонетик анализ ясау.

ЛЕКСИКА

Татар теленең чыгышы ягыннан сүзлек составы. Гомумтөрки сүзләр. Гарәп, фарсы, рус телләреннән һәм рус теле аша башка телләрдән алынган сүзләр. Алынма сүзләрнең татар телендә үзләштерелеше.

Татар теленең кулланылышы өлкәсе ягыннан сүзлек составы. Гомумхалык сүзләре. Әдәби тел сүзләре. Диалекталь сүзләр (диалектизмнар).

Профессиональ сүзләр (профессионализмнар). Атамалар (терминнар).

Татар теленең кулланылыш дәрәҗәсе ягыннан сүзлек составы. Искергән сүзләр (тарихи сүзләр һәм архаизмнар). Яңа сүзләр (неологизмнар). **Ономастика** фәне турында төшенчә. Аның тармакларына аңлатма бирү (топонимика, зоонимика, оронимика, антропонимика, гидронимика, космонимика һ.б.).

Лексикография турында төшенчә. Сүзлекләрнең төрләре. Татар

теленең сүзлекләре һәм алардан файдалану. Сүзлекләрнең әһәмияте.

СҮЗ ЯСАЛЫШЫ

Сүз ясалышы турында төшенчә. **Сүз төзелеше**. Сүзнең мәгънәле кисәкләре. Тамыр һәм кушымча. Сүз ясагыч, мөнәсәбәт белдерүче һәм бәйләгеч кушымчалар. Аларны сүзгә ялгау тәртибе. Тамыр һәм нигез. Сүз нигезенең төрләре: тамыр нигез, ясалма нигез, кушма нигез.

Сүз ясалышы. Сүз ясалышы ысуллары. Сүзләргә сүз ясагыч кушымчалар ялгап, сүз ясалу.

Сүзләрне кушу (кушма сүзләр, парлы сүзләр, тезмә сүзләр), аларның дөрес язылышы. Сүзләрнең аваз составын үзгәртү.

Сүзләрнең мәгънәсен үзгәртү. Сүзләрне бер сүз төркеменнән икенчесенә күчерү. Сүзләрне кыскарту.

Сүз төзелешен тикшерү тәртибе.

МОРФОЛОГИЯ

Морфология турында төшенчә. Сүз төркемнәре турында төшенчә. Татар телендә сүз төркемнәре.

Исем. Сүз төркеме буларак исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр. Исемнәрнең килеш белән төрләнеше. Исемнәрнең тартым белән төрләнеше. Тартымлы исемнәрнең килеш белән төрләнеше.

Тартым һәм килеш кушымчаларын куллануда стилистик төрлелек. Исемнәрнең ясалышы. Ясалышы ягыннан исемнәрнең төрләре: тамыр исем, ясалма исем, кушма исем, саф кушма исем, парлы исем, тезмә исем, кыскартылма исемнәр. Исемнәрнең морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Фигыль. Фигыль турында төшенчә. Фигыльнең башлангыч формасы һәм барлык-юклык төре. Юклык төрендәге фигыльләрдә басым. Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше. Фигыль юнәлешләре. Фигыль төркемчәләре турында гомуми төшенчә.

Затланышлы фигыль формалары.

Боерык фигыль. Аның мәгънәсе, зат-сан белән төрләнеше. Боерык фигыльдә басым.

Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы, зат-сан белән төрләнеше, дөрес язылышы.

Үткән заман хикәя фигыль. Аның формалары, аларның ясалышы һәм зат-сан белән төрләнеше. Киләчәк заман хикәя фигыль. Аның формалары, аларның ясалышы һәм зат-сан белән төрләнеше. Хикәя фигыльләрнең җөмләдә кулланылышы.

Шарт фигыль. Аның мәгънәсе, заман формалары, җөмләдә кулланышы.

Затланышсыз фигыль формалары.

Сыйфат фигыль. Аның мәгънәсе, заман формалары, җөмләдә кулланылышы.

Хәл фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы ягыннан төрләре, язылышы, җөмләдә кулланылышы.

Исем фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы, исем фигыльнең исемгә әйләнү очраклары, җөмләдә кулланылышы.

Инфинитив. Аның мәгънәсе, ясалышы, дөрес язылышы, җөмләдә кулланылышы.

Ярдәмче фигыльләр һәм аларның кулланылышы. Мөстәкыйль фигыльләрнең ярдәмче фигыльләр ролендә йөрүе.

Фигыльләрнең ясалышы ягыннан төрләре. Фигыльләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Сыйфат. Сыйфат турында төшенчә. Аның грамматик, морфологик һәм синтаксик билгеләре.

Сыйфат дәрәҗәләре. Сыйфатның ясалышы һәм язылышы. Сыйфат ясагыч кушымчалар. Синоним һәм антоним сыйфатлар.

Сыйфатларның исемләшүе. Сыйфатларның җөмләдә кулланылышы. Сыйфатларны морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Сан. Сан турында төшенчә. Сан төркемчәләре (төп сан, тәртип саны, бүлем саны, җыю саны, өлеш саны), аларның мәгънәләре һәм җөмләдә кулланылышы. Ясалышы ягыннан сан төрләре һәм аларның дөрес язылышы.

Гарәп һәм рим цифрларының татар телендә дөрес язылышы.

Саннарны морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Рәвеш. Рәвеш турында төшенчә. Аларның җөмләдә кулланылышы. Рәвеш төркемчәләре: саф рәвешләр, охшату-чагыштыры рәвешләре, күләм-чама рәвешләре, вакыт рәвешләре, урын рәвешләре, сәбәп-максат рәвешләре. Рәвешләрнең ясалыш ягыннан төрләре, дөрес язылышы.

Рәвешләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Алмашлык. Алмашлык турында гомуми төшенчә. Зат алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. Күрсәтү алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. Тартым алмашлыклары.

Сорау алмашлыклары. Билгеләү алмашлыклары. Билгесезлек алмашлыклары. Юклык алмашлыклары.

Алмашлыкларның дөрес язылышы. Алмашлыкларны морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Бәйлек. Бәйлек турында гомуми төшенчә. Бәйлекләрнең төркемчәләре Бәйлек сүзләр.

Бәйлекләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Теркәгеч. Теркәгечләрнең төркемчәләре (тезүче теркәгечләр, ияртүче теркәгечләр). Теркәгечләрнең дөрес язылышы.

Теркәгечләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Кисәкчә. Кисәкчә турында гомуми төшенчә. Кисәкчәләрнең төркемчәләре. Кисәкчәләрнең дөрес язылышы.

Кисәкчәләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Хәбәрлек сүзләр. Хәбәрлек сүзләр турында гомуми төшенчә.

Ымлыклар һәм **аваз ияртемнәре**. Ымлыклар турында гомуми төшенчә. Аваз ияртемнәре турында гомуми төшенчә. Ымлыклар һәм аваз ияртемнәрен дөрес язу.

СИНТАКСИС

Синтаксис турында төшенчә. Синтаксик берәмлекләр. Сүзләр арасында ияртүле һәм тезүле бәйләнеш. Бәйләүче чаралар, аларның төп

үзенчәлекләре.

Сүзтезмә. Сүзтезмә турында төшенчә. Сүзтезмәнең төзелеше.

Җөмлә. Җөмлә турында төшенчә. Җөмләнең төрләре.

Әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләре (хикәя, сорау, боеру җөмләләр). Тойгылы җөмләләр. Җөмләләрне дөрес интонация белән уку, тыныш билгеләрен дөрес кую. Тойгылы җөмләләрне башка җөмләләрдән аеру, алардан тиешенчә файдалану.

Ике составлы җөмләләр. Ике составлы җөмләлр турында гомуми төшенчә. Җыйнак һәм җәенке җөмләләр.

Җөмләнең баш кисәкләре. Ия һәм аның белдерелүе. Хәбәр һәм аның белдерелүе. Ия белән хәбәрнең җөмләдәге урыннары. Ия белән хәбәр арасында сызык кую очраклары. Ия белән хәбәр арасында дөрес интонацияне саклау, сөйләмдә ия белән хәбәрнең ярашмау күренеше.

Җөмләнең иярчен кисәкләре. Иярчен кисәкләр турында гомуми төшенчә.

Аергыч турында гомуми төшенчә. Аергычның аерылмыш белән бәйләнеше.

Тәмамлык турында гомуми төшенчә. Туры һәм кыек тәмамлыклар.

Аныклагыч турында гомуми төшенчә. Аныклагычлар янында тыныш билгеләре.

Хәл һәм аның төрләре турында гомуми төшенчә. Урын хәле. Вакыт хәле. Сәбәп хәле. Максат хәле. Рәвеш хәле. Күләм хәле. Шарт хәле. Кире хәл.

Җөмләнең модаль кисәкләре. Эндәш сүзләр һәм алар янында тыныш билгеләре. Кереш сүзләр һәм кереш җөмләләр. Алар янында тыныш билгеләре. Эндәш һәм кереш сүзләрне дөрес интонация белән уку.

Җөмләдә сүз тәртибе. Җөмләдә сүз тәртибе турында гомуми төшенчә. Җөмләдә сүзләрнең туры һәм кире тәртибе. Логик басым.

Җөмләнең аерымланган кисәкләре. Җөмләнең аерымланган кисәкләре турында гомуми төшенчә. Хәлләрнең аерымлануы. Аерымланган хәлләр янында тыныш билгеләре. Аныклагычларның аерымлануы. Җөмләдә

аерымланган хәл һәм аныклагычларның чикләрен билгели алу, аларны дөрес укый (әйтә) алу, аларга бөйле тыныш билгеләрен кую.

Җөмләнең тиңдәш кисәкләре. Тиңдәш кисәкләр турында төшенчә. Тиңдәш кисәкләр янында бәйләүче чаралар һәм тыныш билгеләре. Тиңдәш кисәкләр янында гомумиләштерүче сүзләр, алар янында тыныш билгеләре. Тиңдәш кисәкләрне тиешле интонация белән уку.

Тулы һәм ким җөмләләр. Тулы һәм ким җөмләләр турында гомуми төшенчә. Сөйләмдә, бигрәк тә аның диалог төрендә, ким җөмләләрнең кулланышы.

Бер составлы җөмләләр. Бер составлы җөмләләр турында гомуми төшенчә. Бер составлы фигыль җөмлә. Бер составлы исем җөмлә. Бер составлы җөмләләрне сөйләмдә урынлы куллану.

Җөмләнең төрле урыннарында килгән ымлыклар белән аваз ияртемнәре янында тыныш билгеләре, аларны дөрес интонация белән уку.

Туры һәм кыек сөйләм. Туры һәм кыек сөйләм турында гомуми мәгълүмат. Диалог һәм аның төрләре, язылышы, тыныш билгеләре. Туры сөйләм янында тыныш билгеләре. Туры сөйләмне кыек сөйләмгә әйләндерелү.

Гади җөмләләргә анализ ясау тәртибе.

Кушма җөмлә. Кушма җөмлә турында гомуми төшенчә. Аның төрләре.

Тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечле тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечсез тезмә кушма җөмләләр. Тезмә кушма җөмлә эчендә тыныш билгеләре.

Иярченле кушма җөмлә. Иярченле кушма җөмлә турында төшенчә. Иярченле кушма җөмләнең төзелеше ягыннан төрләре: синтетик һәм аналитик. Синтетик иярчен җөмләлр янында тыныш билгеләре. Аналитик иярчен җөмләләр янында тыныш билгеләре.

Иярченле кушма җөмләләрнең мәгънә ягыннан төрләре. Иярчен ия һәм иярчен хәбәр җөмлә. Иярчен тәмамлык һәм иярчен аергыч җөмлә. Иярчен

урын һәм иярчен вакыт җөмлә. Иярчен рәвеш һәм иярчен күләм җөмлә. Иярчен шарт һәм иярчен кире җөмлә. Кушма җөмләләрнең синонимлыгы.

Катлаулы төзелмәләр. Катлаулы төзелмәләр турында төшенчә: катлаулы кушма җөмлә, тезем.

Күп иярченле катлаулы кушма җөмлә һәм аның төрләре. Тиңдәш иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Тиңдәш түгел иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Бер-бер артлы иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Берничә төр иярүле күп иярченле кушма җөмлә.

Катнаш кушма җөмлә. Тезем.

Кушма һәм катлаулы җөмләләргә анализ ясау тәртибе.

ПУНКТУАЦИЯ

Пунктуация турында гомуми төшенчә.

Җөмләнең мәгънәсе һәм төзелеше, интонация һәм тыныш билгеләре.

Нокто, сорау һәм өндәү билгеләре. Күп нокталар һәм куштырнаклар куела торган очраклар. Өтер, ноктaлы өтер, ике нокта куела торган очраклар. Сызык һәм җәяләр куела торган очраклар.

Җөмләдәге тыныш билгеләренә пунктацион анализ.

СТИЛИСТИКА ҺӘМ СӨЙЛӘМ КУЛЬТУРАСЫ

Әдәби тел һәм аның стильләре. Язма һәм сөйләмә стиль. **Функциональ стильләр**: матур әдәбият стиле һәм аның лексик, грамматик үзенчәлекләре; вакытлы матбугат стиле һәм аның үзенчәлекләре; фәнни стиль һәм аны үстерү өчен кирәкле шартлар; эш кәгазъләренә хас үзенчәлекләр; эпистоляр стиль һәм аның телебез тарихында тоткан урыны.

Сөйләмдә синонимнарны куллану. Грамматик синонимнар һәм аларның төрләре: морфологик һәм синтаксик синонимнар. Морфологик синонимнарны сөйләмдә куллану үзенчәлекләре. Синтаксик синонимнарның үз эчендәге төрләре: сүзтезмәләрнең синонимлыгы, җөмлә кисәкләрен синонимик куллану, бер һәм ике составлы җөмләләрнең синонимлыгы,

фигыль юнәлешләре белән бөйле синонимлык (актив һәм пассив төзелмәләр синонимлыгы), туры һәм кыек сөйләм синонимлыгы. Аналитик һәм синтетик иярчен җөмләләр синонимлыгы, иярчен кисәк һәм иярчен җөмлә синонимлыгы, тезмә кушма җөмләләрне синонимик куллану.

Синтаксик калькалар һәм аларны сөйләмдә куллану.

Сөйләм культурасы һәм аның нигезләре. Сөйләмгә куела торган таләпләр: 1) сөйләм төгәл булсын; 2) сөйләм аңлаешлы булсын; 3) сөйләм саф булсын; 4) сөйләм җыйнак булсын; 5) сөйләм әһәңле булсын.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫННАН ПРОГРАММА

Төп әдәби-теоретик төшенчәләр

Сүз сәнгате буларак әдәбият. Язма әдәбият һәм фольклор. Халык авыз иҗаты жанрлары. Әдәби төрләр һәм жанрлар. Образлар системасы. Автор образы, хикәяләүче образы; лирик герой.

Әдәби әсәрнең формасы һәм эчтәлеге: тема, проблема, идея, сюжет, композиция; сюжет элементлары; конфликт. Әдәби әсәрнең теле. Әдәби сурәтләү чаралары: чагыштыру, эпитет, метафора, гипербола, метонимия, символ, аллегория, җанландыру. Пейзаж. Портрет. Юмор һәм сатира.

Шигырь төзелеше: ритм, рифма, строфа.

Әдәбият тарихы. Әдәби процесс. Әдәби юнәлешләр һәм агымнар. Матур әдәбиятта гомумкешелек кыйммәтләре һәм әсәрнең милли үзенчәлеге.

Төп әдәби-тарихи мәгълүматлар

Тормышны танып белүнең бер формасы һәм кеше рухи дөньясының байлыгын, күптөрлелеген чагылдыручы буларак матур әдәбият.

Әдәбиятның формалашуы, шартлары, сәбәпләре. Әдәбиятны чорларга бүлүнең закончалыклары. Әдәбиятның үсешендә тотрыклы сыйфатлар – традицияләр саклау; үсеш – яңарыш, новаторлык. Әдәбиятны алга үстерүче сәбәпләр.

Халык авыз иҗаты

Халыкның милли рухи культура хәзинәсе буларак халык авыз иҗаты. Фольклор әсәрләрендә гомумкешелек кыйммәтләрнең зур урын тотуы. Халык иҗатының язма әдәбият үсешенә, әдәби телгә зур йогынты ясавы. Фольклорның төп жанрлары: әкиятләр, мәкаль һәм әйтемнәр, табышмаклар, җырлар, бәетләр, риваятьләр һәм легендалар, дастаннар.

Халык иҗат иткән әкиятләр: «Өч кыз», «Зөһрә кыз»,«Камыр батыр», «Ак бүре», «Таң батыр», «Кәҗә белән сарык». ***Бәетләр:*** «Сак-Сок». ***Риваятьләр һәм легендалар.*** «Иске Казан каласы корылуы», «Шәһәр ни

өчен Казан дип аталган», «Елан тавы» риваятьләре; «Зөһрә кыз», «Кеше гомере ничек корылган» легендалары. ***Җырлар:***«Иске кара урман», «Гөлҗамал». Кыска җырлар. Хуҗа Насретдин турындагы ***мәзәкләр. Мифлар:*** «Су иясе», «Алып кешеләр». ***Дастаннар:*** «Идегәй».

Борынгы һәм Урта гасыр әдәбияты

Борынгы һәм урта гасыр әдәбиятының мифологиягә һәм халык авыз иҗатына нигезләнүе. Әдәбиятта дини-әхлакый, суфыйчыл һәм дөньяви карашларның үрелеп баруы.

Бу чорлар әдәбиятында төп тема һәм мотивлар (гуманлылык, әхлакый сафлык, мәхәббәт, кешенең бәхеткә хокукы, сабырлык, изгелек). Сүз сәнгатенең ислам дине идеологиясенә нигезләнүе. Үзәктә Алла һәм Кеше мөнәсәбәте тору.

Гомумтөрки әдәбият. Орхон-Енисей ташъязмалары. Кол Гали. «Кыйссаи-Йосыф» поэмасы.

Алтын Урда чоры әдәбияты. С.Сараи «Сөһәйл вә Гөлдерсен», «Гөлестан бит төрки» поэмасы. Котб. «Хөсрәү вә Ширин» поэмасы.

Казан ханлыгы чоры әдәбияты. Кол Шәриф шигырьләре: «Күңел», «Баш күтәр гафтдин». Мөхәммәдьяр. «Нуры содур» поэмасы.

XVI-XVIII гасыр татар әдәбияты. М.Колый. Хикмәтләр: «Юмартлык бу күңелне рушан кылыр...», «Игенчелек гали эшдер...», «Гыйлемлек хак рәхәттер...».

Г.У. Имәни.«Мөһиммәтез – заман» поэмасыннан «Йегет булмакның бәяны» бүлеге.

XIX йөз әдәбияты

Әдәбиятның мәгърифәтчелек идеяләрен нигез итеп алуы. Мәгърифәтчелек чоры әдәбиятының үзенчәлекләре. Әдәбиятның чынбарлык проблемаларына мөрәҗәгать итүе. Яңа заман сүз сәнгатенә нигез салыну.

Әдәбиятның мәгариф һәм мәдәният үсеше белән бәйләнеше. Яңа төрләр һәм жанрлар барлыкка килү. Дөньяви проблемаларның дини карашлар белән кушылып китүе. Жанрлар үсеше, иҗат методларының (юнәлешләренең) ачыклана баруы. Прозаның мөстәкыйль төр булып формалашуы. Драматургиянең беренче үрнәкләре.

Яңарыш чоры әдәбияты. Г.Кандалый шигырьләре: «Иген икмәк бирер икмәк», «Йакутлар табыладыр вакыт берлән...», «Бу илләрдә торып калсам...» шигырьләре, «Сәхибҗамал» поэмасы. К.Насыйри. «Әбүгалисина» повесте. М.Акъегет. «Хисаметдин менла» повесте. Р.Фәхретдин. «Әсма, яки Гамәл вә җәза» повесте (өзекләр). Акмулла шигырьләре: «Башка милләт алга таба барыр булды...», «Сүз чыгар шагыйрьләрдән хикмәт белән». «Дамелла Шиһабеддин хәзрәтнең мәрсиясе» поэмасыннан өзек. Ф.Кәрими. «Морза кызы Фатыйма» повесте. З.Бигиев. «Өлүф, яки Гүзәл кыз Хәдичә» романы. Ф.Халиди. «Рәдде Бичара кыз» драмасы.

XX гасыр башы татар әдәбияты

Татар әдәбиятының Яңарыш чорына керүе. Милли азатлык хәрәкәте, 1905-1907 еллар инкыйлабы тудырган шартларда матбугат, әдәбият һәм сәнгатьнең күтәрелеше; драматургиянең, татар театрының үсүе; яңа жанр һәм стильләр. Чынбарлыкны реалистик һәм романтик сурәтләү алымнары ярдәмендә чагылдыру. Яңа әдәби агымнар эзләү.

Ф.Әмирхан. «Хәят», «Фәтхулла хәзрәт» повестьлары. «Бер хәрабәдә», «Шәфигулла агай» хикәяләре.

Г. Ибраһимов хикәяләре: «Яз башы». «Яшь йөрәкләр» романы.«Татар шагыйрьләре» китабы.

Г. Исхакый. «Сөннәтче бабай», «Кәҗүл читек» хикәяләре. «Көз», «Остазбикә», «Ул әле өйләнмәгән иде» повестьлары. «Алдым-бирдем» комедиясе.

Г.Камал «Беренче театр», «Банкрот» комедияләре.

Ш.Камал «Буранда» хикәясе. «Акчарлаклар» повесте.

Дәрдемәнд шигырьләре: «Каләмгә хитап», «Кораб», «Гөрләгән сулар башында», «Бүзләрем маналмадым», «Без».

С.Рәмиев шигырьләре: «Таң вакыты», «Сызла, күңелем», «Авыл», «Пәйгамбәр».

Г.Тукай шигырьләре: «И каләм!», «Туган авыл», «Пар ат», «Туган җиремә», «Милли моңнар», «Кичке азан», «Ана догасы», «Шагыйрь», «Өзелгән өмид», «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш»

М.Гафури. «Сарыкны кем ашаган?» мәсәле.

М. Фәйзи драмалары: «Галиябану», «Ак калфак».

Г.Колахмәтов. «Ике фикер» драмасы.

XX гасыр татар әдәбияты

Тарихи-иҗтимагый, мәдәни вакыйгалар (инкыйлаблар, гражданнар сугышы, күмәк хуҗалыклар төзү, репрессияләр, ике тапкыр алфавит алышыну) һәм аларның әдәбиятка йогынтысы. 20-30 нчы елларда әдәбиятның каршылыклы үсеше. Бөек Ватан сугышы һәм аның әдәбиятта чагылышы. Илленче еллар ахырыннан башлап әдәбиятта сыйфат үзгәрешләре башлануы. Совет чоры татар әдәбиятының каршылыклы үсеше. Төп тема-проблемалар. Әдип һәм җәмгыять мөнәсәбәте. Сүз сәнгатендә милләт проблемасының алгы планга чыгуы. Әдипләрнең заман сорауларына актив мөрәҗәгать итүе. Җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең әдәбиятта чагылышы.

Совет чоры әдәбиятында революцион вакыйгаларның әдәбиятка йогынтысы һәм әдәбиятта чагылышы. Традицияләрнең яңаруы, яңа җәмгыять сыйфатларын эзләү, яңа герой образы. Ватан, ил, халык образларның эпик гәүдәләнешн; шәхес һәм җәмгыять мөнәсәбәтләре, гражданлык хисе, халыклар язмышы, кешенең рухи дөньясы, чор кыйммәтләре турында уйлану. Азатлык, шәхес иреге, фикер хөрлеге мәсьәләләренең куелышы. Дөнья әдәбияты белән бәйләнеш, бүгенге көн әдәбиятында яңарыш.

1920-30 еллар. Ф. Бурнаш. «Таһир-Зөһрә» шигъри трагедиясе.

Г. Ибраһимов. «Алмачуар» хикәясе. «Кызыл чәчәкләр» повесте.

Г.Кутуй. «Тапшырылмаган хатлар» повесте.

Һ.Такташ шигырьләре: «Зәңгәр күзләр», «Алсу»,«Мокамай». «Мәхәббәт тәүбәсе» поэмасы. «Җир уллары» трагедиясе.

М.Галәү. «Болганчык еллар» романы.

К.Тинчурин. «Американ» комедиясе. «Сүнгән йолдызлар» драмасы.

Г.Рәхим. «Идел» повесте.

Г.Исхакый. «Җан Баевич» комедиясе.

Ватан сугышы чоры әдәбияты. Г.Кутуй. «Сагыну» нәсере.

Ф.Кәрим шигырьләре: «Үлем уены», «Кыр казы», «Сибәли дә сибәли», «Сөйләр сүзләр бик күп алар».

М.Җәлил шигырьләре: «Җырларым», «Тик булса иде ирек», «Кызыл ромашка». «Сандугач һәм чишмә» балладасы. «Моабит дәфтәрләре» циклы.

Ә.Еники. «Ана һәм кыз», «Бер генә сәгатькә» хикәяләре.

Ф.Хөсни «Йөзек кашы» повесте.

Сугыштан соңгы чор әдәбияты. Х.Туфан шигырьләре: «Гөлләр инде яфрак яралар», «Киек казлар», «Чәчәкләр китерегез Тукайга», «Кайсыгызның кулы җылы», «Агыла да болыт агыла».

Х.Вахит «Беренче мәхәббәт» драмасы.

1960 – 80 еллар әдәбияты. С.Хәким шигырьләре: «Әнкәй», «Һәйкәл урынында уйланулар», «Колын», «Башка берни дә кирәкми», «Сусау».

Ә.Еники. «Әйтелмәгән васыять», «Кем җырлады?», «Туган туфрак», «Матурлык» хикәяләре.

А.Гыйләҗев. «Өч аршын җир» повесте.

Ш.Хөсәенов. «Әни килде» драмасы.

Хәзерге әдәбият. Ф.Яруллин. «Җилкәннәр җилдә сынала» повесте, «Сез иң гүзәл кеше икәнсез» шигыре.

М.Әгъләмов шигырьләре: «Китә алмыйм...», «Учак урыннары», «Каеннар булсаң иде».

А.Гыйләҗев. «Җомга көн кич белән» повесте.

М.Мәһдиев. «Кеше китә – җыры кала» повесте.

Т.Миңнуллин. «Әлдермештән Әлмәндәр» драмасы.

Н. Фәттах. «Ител суы ака торур» романы.

И.Юзеев. «Бакчачы турында баллада» балладасы. Шигырьләре. «Өчәү чыктык ерак юлга» поэмасы. «Гашыйклар тавы» поэмасы.

Ф.Садриев. «Таң җиле» романы.

И.Салахов. «Колыма хикәяләре» романы.

Ф.Бәйрәмова. «Болын» повесте.

М.Хәбибуллин. «Кубрат хан» романы.

Т.Миңнуллин. «Эзләдем, бәгърем, сине» драмасы.

Р.Фәйзуллин. «Нюанслар илендә» циклы.

Зөлфәт шигырьләре: «Баш очында...», «Дүрт җыр», «Тамыр көлләре», «Тойгыларда алтын яфрак шавы».

М.Кәбиров. «Мәхәббәттән җырлар кала» повесте.

Р.Зәйдулла шигырьләре: «Без очарга әзерләнгән идек...», «Соңару», «Буран».

Әдәбият исемлеге

Татар теле

Харисова Ч.М., Харисов Ф.Ф. Татар теле: олимпиадага әзерләнү. 10 нчы сыйныф (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: «Мәгариф–Вакыт» нәшр, 2016. – 87 б.

Татар теленең орфографик сүзлеге: Сүзлек.Морфологик-орфографик белешмәлек = Орфографический словарь татарского языка: Словарь. Морфолого-орфографический справочник: Якынча 46000 сүз/ төз.: К.Р.Галиуллин, Р.И.Раскулова; фәнни мөх. Г.Р. Галиуллина. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Татар.кит. нәшр., 2017. – 423 б.

Харисова Ч.М., Харисов Ф.Ф. Татар теле: олимпиадага әзерләнү. 9 нчы сыйныф (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). — Казан: «Мәгариф–Вакыт» нәшр, 2016. – 87 б.

Харисова Ч.М., Харисов Ф.Ф. Татар теле: олимпиадага әзерләнү. 11 нчы сыйныф (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: «Мәгариф–Вакыт» нәшр, 2016. — 87 б.

Сагдиева Р.К., Кадирова Э.Х. Татарский язык (Татар теле) для общеобразовательных организаций основного общего образования с обучением на русском языке (для изучающих татарский язык как родной). — Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр, 2015. — 143 б.

Татар телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан үрнәк программалар: 1-11 нче сыйныфлар. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2011. - 279 б.

Харисова Ч. М. Татар теле. Морфология.– Казан: Мәгариф, 2010.– 128 б.

Хәсәншина. Татар теле. 9 нчы сыйныф (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татарстан китап нәшр, 2013. – 187 б.

Татар әдәбияты

Төп әдәбият

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге.– Казан: Мәгариф, 2011.– 231 б.

Ганиева Ф. А., Абдуллина Д. М., Рамазанова Ч. Р. Әдәбият. Урта гомуми белем мәкт. 10 нчы с-фы өчен д-лек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 239 б.

Закирҗанов А. М., Фәхретдинова Г.М. Әдәбият. Урта гомуми белем мәкт. 9 нчы с-фы өчен д-лек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 255 б.

Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф.Заһидуллина, Ә.М.Закирҗанов, Т.Ш.Гыйләҗев, Н.М.Йосыпова.– Тулыл. 3 нче басма.– Казан: Мәгариф, 2012.– 319 б.

Татар телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан үрнәк программалар: 1-11 с-флар [басма өчен Галиуллина Г. Р., Заһидуллина Д. Ф. җаваплы]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 279 б.

Хәсәнова Ф.Ф., Сафиуллина Г.М., Гарифуллина М.Я. Татар әдәбияты. Һәр дәрескә тестлар. - Казан: Мәгариф – Вакыт, 2016. – 88 б.

Хәсәнова Ф.Ф., Сафиуллина Г.М., Гарифуллина М.Я. Татар әдәбияты. 9 с-ф өчен д-лек.- Казан: Мәгариф – Вакыт, 2016. – 255 б.

Загидуллина, Д.Ф. Модернизм в татарской литературе первой трети XX века .— Казань : Тат. кн. изд-во, 2013 .— 205 с.

Ахмадуллин, А.Г. Татарская драматургия : история и проблемы .— Казань : Тат. кн. изд-во, 2012 .— 509 с. –

Хисамов, Н.Ш. Татарские поэты .— Казань : Тат. кн. изд-во, 2012 .— 284 с. :

Өстәмә әдәбият

Татар әдәбияты: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 9нчы с-ф. Ике кисәктә. 1 нче кисәк/ Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М. Сафиуллина, М.ГЯ. Гарифуллина. – Казан: “ Мәгариф – Вакыт” нәшр., 2016. – 191 б.: рәс. Б-н.

Татар әдәбияты: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 9нчы с-ф. Ике кисәктә. 2 нче кисәк/ Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М. Сафиуллина, М.ГЯ. Гарифуллина. – Казан: “ Мәгариф – Вакыт” нәшр., 2016. – 191 б.: рәс. б-н.

Ттар әдәбияты тарихы: сигез томда / [төз. Р.Ф. Рахмани]. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2014 – 533 б.

Габдулла Тукай. Энөмиклопедия / [баш мөх. З.З. Рәмиев]. Казан: Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгатж институты, 2016. – 864 б., илл. б-н.

Интернет ресурслар

https://tatkniga.ru/
http://www.antat.ru/ru/tatzet/
http://shigriyat.ru/
http://adiplar.narod.ru/
http://www.peoples.org.ru/tatar.html
http://tt.wikipedia.org/wiki/Татар_теле
http://www.tugan-tel.com/
http://tatardeti.blogspot.ru/p/blog-page_6123.html
http://www.webkitap.ru/
http://anatele.ef.com/partner/anat/default.aspx
http://tatar.com.ru/